

5. De overgang naar filosofieën van de 20^e eeuw

Vele ideeën en concepten uit de filosofie van de 19^e eeuw worden in het vervolg verder ontwikkeld. Bepaalde stromingen grijpen zelfs expliciet op eerdere denkers terug, zoals het Neo-Kantianisme of het Neo-Hegelianisme. Toch zijn er ook persoonlijkheden die het karakter van het filosofisch denken van de hedendaagse tijd hun stempel hebben opgedrukt. Onder hen zijn de namen te noemen van Edmund Husserl, Walter Benjamin, Martin Heidegger, Jean-Paul Sartre, Ludwig Wittgenstein, Hannah Arendt en vele anderen. In een kort overzicht willen we enkele gedachten van deze filosofen revue laten passeren.

In het jaar 1900 waarin Nietzsche sterft verschijnt een boek dat in de filosofie een nieuwe richting inluidt: de titel van het boek is 'Logische Untersuchungen', zijn auteur **Edmund Husserl**. Toch is dit boek minder een logica, dan wel meer een breder onderzoek naar de manier en het functioneren van het menselijke denken. Husserl wil naast de vragen van het 'wat' en het 'waarom', die in de filosofie altijd een prominente plaats hebben ingenomen, nu vooral kijken naar het 'hoe'. Hoe leeft en denkt een mens eigenlijk? In interacties tussen 'zijn' en 'ik' en de 'wereld', gebaseerd op onze zintuigen? Waarom zijn wij dan niet allemaal individuen, die – zoals stenen – stilletjes naast elkaar liggen, maar waar iedere steen voor zichzelf en in zichzelf een afgesloten wereld is. Elke steen is zijn eigen universum, zijn eigen heelal; elke steen is 'alles'. In de wereld van de anorganische natuur is dat ook feitelijk zo, want de enige interactie is de reactie van de verschillende chemische elementen met elkaar. Wat maakt dus het grote verschil met alle andere wezens? Niet het 'zijn', niet het 'er-zijn', maar het bewustzijn. Het weten om dit zijn, dat wat wij 'reflectie' noemen. Al bewustzijn het beslissende criterium is, dan – zo Husserl – moeten wij dit ook nader onderzoeken. Wij moeten kijken, wat er in dit bewustzijn gebeurt, en vooral hoe het gebeurt, en of dat wat bij de ene mens gebeurt ook bij een ander gebeurt.

Wat is – algemeen gesproken – het eerste dat gebeurt? Het eerste dat gebeurt is, dat ik alles wat ik meemaak, op de een of andere manier beleef. Het is iets van mij en in mij, en zelfs het niet bewust beleefde, de droom, is **mijn** onbewust beleefde wereld. Onze aandacht moet dus worden gevestigd op het bewustzijn, want ons bewustzijn is altijd een bewustzijn van iets. Het is niet zomaar een lege kamer, waar

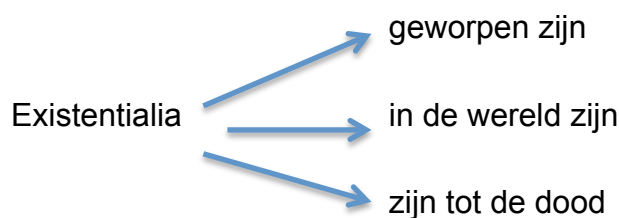
ik iets in opsla; het is ook geen – zo hoort men vandaag veelal zeggen – een ‘harde schijf’ waar ik iets opsla. Dat wat een mens immers kent, voelt, meemaakt, ervaart, beleeft, wordt niet zomaar opgeslagen zoals ik boeken op een plank zet. Nee – dat wat ik ken, voel, meemaak, ervaar, beleef, dat **heb** ik niet alleen, dat **ben** ik ook. Sterker nog, ben ik wel iets anders dan al deze ervaringen en belevenissen. Wie ik ben, ben ik door mijn geschiedenis, of beter: door de **stroom van het bewustzijn**. Denkt u aan de ziekte van dementie. Hoe mensen die aan deze ziekte lijden, juist deze innerlijke bewustzijnsstroom verliezen, hun geschiedenis kwijt raken, tenslotte hun eigen identiteit als zelf gekende persoon kunnen kwijt raken. Natuurlijk, in onze beleving zijn deze mensen even waardevol, voor zover wij hen kennen, ook een deel van onze eigen geschiedenis, maar in hun eigen beleving is juist de **beleving** van wereld verdwenen. Zij leven bij het ogenblik, van ogenblik tot ogenblik, als het ware parallel met de tijd, maar juist niet meer buiten de tijd van het ‘nu’, niet meer komend uit een zelf geleefd en beleefd verleden.

Ziet u wat gebeurd is? Wij zijn vanuit een bepaalde filosofische methode – de fenomenologie – terecht gekomen bij de actualiteit van wijd verspreide ziekte. En dat is maar één voorbeeld. We zouden ook kunnen kijken naar de beleving van het ‘tijdbewustzijn’ (weet u wel, o.a. het bekende fenomeen dat de tijd met het ouder worden steeds sneller lijkt te gaan); of we zouden kunnen kijken naar de beleving van de intersubjectiviteit, naar het probleem van de apathie, de sympathie en de empathie. Heb ik bij een beleving die vele mensen onder dezelfde omstandigheden tegelijk meemaken hetzelfde bewustzijn dan iemand anders? En hoe moeilijk is het niet dit onder woorden te brengen, laat staan te delen.

Is dat nog filosofie, zult u misschien vragen. Inderdaad, filosofie van de moderne en de hedendaagse tijd komt vaak dicht in aanraking met andere wetenschappen, de empirische wetenschappen, de psychologie, communicatiewetenschappen, neurofysiologie, biomedische wetenschappen enz. Men kan het noemen interdisciplinaire samenwerking. Sommigen zullen misschien zeggen dat daarmee de filosofie haar taak in de geschiedenis van de mensheid volbracht heeft, nu is het post-metafysisch, positivistisch tijdperk (cf. Comte) daadwerkelijk aangebroken; maar anderzijds is ook dat alweer filosofie om erover na te denken of deze bewering wel juist is, en of filosofie daarentegen door haar typisch reflexief karakter nooit een volledig onderdeel kan worden van andere wetenschappen. Het voordeel van de

filosofie is zeker ook dat zij – vrij van binnen-wetenschappelijke methodes en patronen – weer een ander licht kan laten schijnen op een veelheid van hedendaagse problematieken.

Een leerling van Edmund Husserl was **Martin Heidegger**. Toch slaat hij een andere weg in, minder die van de fenomenologie, maar die van het existentialisme. Maar wel vanuit het besef dat de filosofie niet alleen als bewustzijnsfilosofie, maar ook als 'zijnsfilosofie' opnieuw gedacht moet worden. Want – zo zijn stelling – het eigenlijke 'zijn' werd al vanaf Plato grotendeels vergeten ('Seinsvergeessenheit'). Het 'zijn' moet opnieuw gedacht en bedacht worden. Oorspronkelijk op deze denkweg is dan de ontdekking van het 'Dasein' ('erzijn'), of anders gezegd: de menselijke existentie. Deze moeten we op het spoor komen, deze moeten wij analyseren, om van daaruit dieper door te dringen, wat 'zijn' eigenlijk is. Binnen het Dasein ontdekken wij categorieën, in de taal van Heidegger ook wel 'existentialia' genoemd.

Bij nader toezien vertoont dit 'Dasein' zovele facetten, die allen het 'Dasein' verder constitueren en vorm geven, waarbij het 'in-de-wereld-zijn' als grondgesteldheid van het erzijn kan gelden, oftewel in Heidegger's woorden: "In-zijn is dus de formele existentiële uitdrukking voor het zijn van het erzijn, dat naar zijn aard de gesteldheid heeft van het in-de-wereld-zijn." (Sein und Zeit §12).

Bij dit 'in-zijn' moet men niet denken aan het voorhandenzijn van een lichamelijk ding in een ander lichamelijk ding, zoals water 'in' een fles is of boeken 'in' een kast. Het 'in-zijn' doelt niet op een ruimtelijk 'in elkaar' van verschillende dingen, die men ook net zo goed uit elkaar zou kunnen halen, maar op een wijze van 'bij elkaar zijn' zoals een vis 'in' het water is. Dit 'zijn in het water' is levensnoodzakelijk en niet weg te denken wanneer men over 'vis' spreekt als een levend-zijnde. Zo dus is de mens 'in' de wereld, en wel als het ware 'geworpen' in de wereld, met al zijn toevalligheid, contingentie en vergankelijkheid. Heidegger zegt het als volgt: "Dit 'dat het is', noemen we de *geworpenheid* van dit zijnde in zijn er, zij het zo dat het als in-de-

wereld-zijn het er is. De uitdrukking geworpenheid moet de *facticiteit van het overgeleverd-zijn* aanduiden.” (SuZ, § 29). – Reeds deze voor ons minder gebruikelijke taal en deze ‘eigen-aardige’ gedachten laten zien dat Heidegger op een eigen wijze over de mens spreekt, dat hij een onderzoek is begonnen, dat ons nog eens anders over de mens laat denken. Het is een ‘fundamentele analyse’ die ook alledaagse fenomenen in een ander licht beziet. Wij wijzen hier alleen op de gedachten van Heidegger over **‘het gepraat’** en **‘de nieuwsgierigheid’**. Voor ons allen lijkt duidelijk dat zich-uitsprekende rede mededeling is: iemand wil aan iemand anders iets laten weten. En toch is de vraag geoorloofd nader te bezien hoe dit proces op een alledaagse manier gebeurt. Heidegger schrijft hierover: “Overeenkomstig de doorsnee-verstaanbaarheid, die al in de bij het zich-uitspreken gebezigde taal ligt besloten, kan de toehoorder de meegedeelde rede goeddeels verstaan zonder dat hij zich in een oorspronkelijk verstaand zijn ten overstaan het waarover van de rede hoeft te verplaatsen. Men verstaat niet zozeer het besproken zijnde, maar luistert al bij voorbaat uitsluitend naar wat er zoal gezegd wordt. Dit wordt verstaan, het waarover slechts zo’n beetje, terloops; men bedoelt *hetzelfde* omdat men het gezegde in *hetzelfde* doorsneeverstaan verstaat. [...] Als er maar gepraat wordt, daar komt het voor dit met-elkaar-zijn op aan. [...] Het gesprokene als zodanig verbreidt zich en neemt een autoritatief karakter aan. Iets is zo omdat men het zegt. In zulk napraten en doorvertellen, waardoor het aanvankelijke gebrek aan oorspronkelijkheid uitgroeit tot volledige bodemloosheid, ontstaat het *gepraat*.” (SuZ, § 35). – Deze scherpzinnige analyse is ook voor vele communicatie in onze dagen zeker niet van de hand te wijzen, zij het in het eigen spreken, zij het in het lezen van krantenberichten, zij het in menige talkshow enz. Daarbij gaat het nog helemaal niet om een moreel oordeel, maar juist wel om een beter inzicht in onze dagelijkse bezigheden, en in de mogelijkheden om communicatie – minstens daar waar zij zich richt op kennis, inzicht, op elkaar beter begrijpen of op gezamenlijk tot oplossing komen van problemen – beter te laten verlopen.

In diezelfde richting gaat ook Heideggers analyse omtrent de **zijnswijze van de ‘nieuwsgierigheid’**. Door dat wat wij ‘omzichtigheid’ noemen zorgt de mens ervoor dat zijn leven geregeld wordt, dat alles wat hij nodig heeft (b.v. voedsel, onderdak, arbeid, enz.) ook daadwerkelijk aanwezig en voorhanden is: “Het bezorgen kan tot rust komen door de bezigheden te onderbreken om uit te rusten, of als het werk

gedaan is.” En toch houdt nu de omzichtigheid niet op; de mens valt niet in een toestand van verlamming of van ‘volledig niets doen’; nu zoekt de omzichtigheid nieuwe mogelijkheden, maar zij heeft in en van deze wereld in de strikte zin niets meer nodig; daarom gaat zij “uitrustend verpozend de ‘wereld’ alleen zien zoals zij *eruitziet*. [...] De vrij geworden nieuwsgierigheid bezorgt een zien, maar niet om te verstaan wat zij ziet, niet om in een zijnsbetrekking tot dit zijnde terecht te komen, maar louter om te zien. Zij zoekt het nieuwe alleen om van daaruit opnieuw naar iets nieuws over te springen. Het gaat er de zorg in dit zien niet om begrijpend en wetend in de waarheid te zijn, maar om mogelijkheden om zich door de wereld te laten meeslepen. Daarom is de nieuwsgierigheid gekenmerkt door een specifiek *onvermogen* om bij het dichtstbijzijnde te *blijven stilstaan*. Zij zoekt dan ook niet de gemoedsrust van het beschouwend stilstaan bij..., maar de onrust ten opwinding van het telkens nieuwe en de afwisseling van steeds nieuwe ontmoetingen. Door nergens bij de blijven stilstaan zorgt de nieuwsgierigheid voor een permanente mogelijkheid tot *verstrooiing*.” (SuZ, § 36). Volgens Heidegger is de nieuwsgierigheid overal en nergens, zodat de mens in dit in-de-wereld-zijn door zichzelf ontworteld raakt. Het gepraat en de nieuwsgierigheid versterken elkaar nog in deze manier van leven, die een manier is, waar de mens zich voorspiegelt dat hem door de nieuwsgierigheid niets verborgen blijft en door het gepraat hij alles begrijpt. Dit leidt in de tussenmenselijke communicatie ook makkelijk tot een dubbelzinnigheid, omdat niet meer duidelijk is wat nu wel of niet echt is begrepen: “Niet allen kent en bespreekt iedereen wat klaarligt en voorkomt, maar iedereen kan ook al meepraten over wat nog te gebeuren staat, wat nog niet klaarligt maar ‘eigenlijk’ gedaan zou moeten worden.”

Heidegger heeft met zijn hoofdwerk ‘*Sein und Zeit*’ en zijn verdere filosofie buitengewoon veel invloed gehad, doordat andere wetenschappen en disciplines delen van zijn onderzoek op hun terreinen proberen toe te passen en vruchtbaar te maken (linguïstiek, Bijbelwetenschappen, hermeneutiek, enz.).

Filosofisch invloedrijk werd vooral het existentialisme van **Jean Paul Sartre**, die de **voorrang van de existentie boven de essentie** beklemtoonde. Het uitgeleverd-zijn, het zich elke ogenblik weer moeten uitvinden krijgt de primaire plaats binnen het leven van de mensen, die dan uiteindelijk in de absurditeit van het Dasein belanden. Voor Sartre is ‘vrijheid’ het centrale begrip in de filosofie. Daarbij moeten we niet

denken aan een vorm van 'vrijheid' die de mens losmaakt van een politieke of maatschappelijke verslaving. Volgens Sartre gaat de vrijheid immers nog veel verder: de existentie van de mens is immers losgemaakt van elke essentie. Of anders gezegd: **er is geen 'natuur' van de mens**, geen 'wezen' van de mens te vinden, zodat je iets algemeen over hem zou kunnen zeggen. Dit gaat volgens Sartre uiteindelijk terug op de vooronderstelling van het atheïsme, dus dat er geen God is. En als er geen God is, is er ook geen natuur, geen wezen van de mens, van waaruit men algemene normen zou kunnen herleiden. Wat de ene mens met de andere mens verbindt is niet het 'mens-zijn', maar het toevallig samen geworpen zijn in deze wereld. Daarom is er uiteindelijk ook geen gemeenschappelijk moraal mogelijk, maar is ieder mens volledig op zich zelf teruggeworpen. De mens 'heeft' geen vrijheid, maar de mens is feitelijk **verdoemt tot vrijheid**, en wel op elk ogenblik van zijn existentie. – Dat vele zogenaamde '**levensprojecten**' van mensen ook vandaag de dag in die richting gaan, is een constateerbaar feit; het woord 'project' immers zegt het al: afgeleid van 'pro-icere' – 'vooruitwerpen'. Ook de stromingen van het **individualisme** en een **extreem liberalisme** zijn in dit kader te vermelden. De mens is immers teruggeworpen op zichzelf, vindt in gemeenschappelijke verbanden veel minder houvast dan in vroegere tijden, en verheft de '**eigen mening**' op de terreinen van politiek, geloof, moraal etc. tot een onherroepelijk en niet betwistbaar standpunt. Dat gaat zover dat mensen die zich wel beargumenteerd kunnen en willen conformeren met een algemene geloofs- of zedenleer deze tot hun 'eigen mening' moeten maken, willen zij nog gehoord of geaccepteerd worden. Hier moet zeker ook kritisch worden opgemerkt dat een zekere 'dictatuur van een eigen mening' toch weer beland in een mainstream die vaak ongevraagd allen wordt opgedrongen, waarbij dan echter de vermeende 'originaliteit' weer verdwijnt.

Met vraagstukken rond arbeid, politiek en moraal heeft ook **Hannah Arendt** (1906 – 1975) zich bezig gehouden. Nadat zij in de beginjaren 1920 bij Martin Heidegger had gestudeerd, van wie zij 'het denken wilde leren', moest zij als Joodse onder het regime van het nationaalsocialisme naar Amerika vluchten. Bijzondere aandacht kreeg zij toen zij als verslaggeefster van een New Yorkse krant het zogenaamde 'Eichmann-proces' in Jeruzalem (1961-1963) ging verslaan. Haar reportages die uitgroeiden tot een boek ('De banaliteit van het kwaad') wekten zeer emotionele reacties op. In tegenstelling tot de gangbare literaire, filosofische en theologische

visie dat het kwaad – en zeker het kwaad dat tot de moord op zes miljoen Joden leidde - altijd een diabolische oorsprong moet hebben, en in zijn duivels gruwelijke perfectie onovertroffen leek, zag zij in de persoon van Adolf Eichmann helemaal geen duivelse instincten en motieven. Integendeel, Hannah Arendt zag in hem een domme klerk die in zijn banaliteit van de administratieve plichtvervulling van het organiseren van de transporten naar Auschwitz vooral één ding miste: nadenken. Eichmann was bij wijze van spreken niet ‘de engel des doods’ die met de sijs in zijn handen rondgaat en iedereen meedogenloos neermaait, maar eerder een ‘onbenullige handlangers des doods’ die keurig administratief met de stempel in de hand de doodstransporten afhandelt. Dit standpunt werd haar niet in dank afgenomen, omdat daardoor de meest gruwelijke moordpartij aller tijden gebanaliseerd leek te worden tot een bureaucratische afhandeling tussen de boterhammen door. Toch heeft Hanna Arendt niet de verschrikkingen en de systematische vernietiging van de Shoah willen ontkennen, dus het kwaad in al zijn diabolische macht niet willen negeren, maar zij heeft er subtiel op gewezen dat dit kwaad een uiterst banale oorsprong kan hebben, en zelfs nog met een beroep op een ethiek van plichtsbesef helemaal niet voor iemands geweten verschijnt, als hij/zij niet de moeite neemt erover na te denken wat je wel of niet doet. Daarom is ook niemand gevrijwaard voor de aanstekelijkheid van dit kwaad dat als een gezwel ongemerkt kan voortwoekeren om dan onwillekeurig tot de dood te leiden.